

יציאת מצרים וההלל

בליל פסח

הרב נתנאל אריה

ראשי פרקים:

- א. מצוות זכר ליציאת מצרים
1. זכר ליציאת מצרים בכל יום ובימות המשיח
 2. פסק הרמב"ם ביד החזקה ובספר המצוות
- ב. בירורים והערות בהגדה ובסוגיות
1. חכמים שהיו מסובים בבני ברק
 2. אשר גאלנו וגאל את אבותינו
 3. כאילו הוא יצא ממצרים
 4. ברכה על ההגדה
 5. הסבה בארבע כוסות
- ג. ההלל בליל ט"ו בניסן
1. אמירת ההלל בהגדה של פסח
 2. שיר חדש או שירה חדשה
 3. שירת ההלל בליל הסדר
- ד. עניינו ואופיו של ליל הסדר
1. ההלל כיסוד כללי למצוות הלילה
 2. מצוות המגיד ומצוות זכירת יציאת מצרים
 3. הברכה על ההגדה ומצוות ההלל
 4. חייב אדם לראות את עצמו
- ה. בסיכום

מן התלמוד עולה שמצווה מהתורה להזכיר יצ"מ בכל יום, אך הרמב"ם פסק שמצוות עשה לספר ביצ"מ רק בליל ט"ו בניסן.
כמו כן ישנם מנהגים שונים בעניין ההלל בליל פסח, וכן והתייחסויות שונות להלל זה כמאפיין ללילה מיוחד זה.
רבים כבר עמלו בבירור העניין, נלך בעקבותיהם, ונשתדל לחזור העניין יותר בס"ד.

א. מצוות זכר ליציאת מצרים

1. זכר ליציאת מצרים בכל יום ובימות המשיח

אמרה תורה: "שָׁבַעַת יָמִים תֹּאכַל עֲלֵיו מִצֹּת... לְמַעַן תִּזְכֹּר אֶת יוֹם צֵאתְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם כֹּל יְמֵי חַיֶּיךָ" (דברים טז, ג), ובמשנה במסכת ברכות פ"א מ"ה נחלקו חכמים ובן זומא בדרשת הפסוק. לדעת חכמים: "יְמֵי חַיֶּיךָ" - הימים, "כֹּל" - לרבות ימות המשיח. לדעת בן זומא: "יְמֵי חַיֶּיךָ" - הימים, "כֹּל" - לרבות הלילות. בתוספתא שם פ"א ה"א ובתלמוד שם דף יב, ב מובא הסבר רחב יותר לזכור שבין בן זומא לחכמים:

אמר להם בן זומא לחכמים: וכי מזכירין יציאת מצרים לימות המשיח? והלא כבר נאמר (ירמיה כג) "הִנֵּה יָמִים בָּאִים נְאֻם ה', וְלֹא יֵאמְרוּ עוֹד חַי ה' אֲשֶׁר הִעֲלָה אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם. כִּי אִם חַי ה' אֲשֶׁר הִעֲלָה וְאֲשֶׁר הֵבִיא אֶת יְרֵעָ בֵּית יִשְׂרָאֵל מֵאֶרֶץ צְפוֹנָה וּמִכָּל הָאֲרָצוֹת אֲשֶׁר הִדְחִיתִים שָׁם!" אמרו לו: לא שתעקר יציאת מצרים ממקומה, אלא שתהא שיעבוד מלכות עיקר ויציאת מצרים טפל לו.

הלכה נפסקה כבן זומא. על כן אנו מזכירים יציאת מצרים בכל יום בברכת "אמת ויציב", בברכת "אמת ואמונה" ובפרשה שלישית של קריאת שמע. אלא שהדברים מעוררים תמיהה גדולה; עיקר גדול הוא שהתורה לא תהא מוחלפת, כדברי הרמב"ם בהקדמה לפרק חלק ביסוד התשיעי ובהלכות יסודי התורה ט, א. אך המשמעות הפשוטה של דברי בן זומא היא שתיעקר מצווה מהתורה בימות המשיח! שמא תאמר שמעיקרה ניתנה המצווה לשעה ולא לדורות, מניין לפרש כך דברי הנביא ולגרוע בתורה? שמא איפכא מסתברא וכדעת חכמים!?

מהר"ל בספרו "תפארת ישראל" פרק נב תירץ, שבן זומא אמר הדברים רק כנגד שיטתם של רבנן, הסוברים שמצוות הזכירה הינה זיכרון חסדי ה', אך לדעת בן זומא עצמו המצווה הינה זיכרון יסוד האומה, ואין כל מקום להבדל בין ימות המשיח לזמננו, ומשום כך יש לרבות רק את הלילות:

ולי יראה, דאף לבן זומא לא שתהא הזכרת יציאת מצרים בטלה... ואין צריך ריבוי אל ימות משיחנו, שלעולם יש לזכור ההתחלה היא יציאת מצרים. רק דחכמים דרשו כל ימי חיך להביא לימות משיחנו, א"כ סבירא להו דהזכרת יציאת מצרים כדי לזכור הטובות שעשה השם יתברך עם ישראל, ולכן לדידהו ימות המשיח ריבוי. שלא תאמר כי אצל הטובה הגדולה של ימות משיחנו, אין לזכור טובת יציאת מצרים, ולכך צריך ריבוי. ומקשה להו: והלא אין לזכור טובת היציאה אצל טובת ימות משיחנו, דכתיב: "לא יאמר חי ה' וגו'", שתראה כי טובת היציאה אין לה זכר כלל אצל טובת ימות משיחנו. אלא וודאי... לא צריך ריבוי, דמאי שנא ביאת משיחנו מבזמן הזה, כי

לעולם צריך להזכיר התחלת ישראל... ומתקן לא שלא ייזכר לגמרי, אלא שיהיה שעבוד מלכויות עיקר.

דברי מהר"ל מקוריים ומחודדים, אך לא נראה כך מפשט לשון התלמוד ושאר המפרשים.¹

2. פסק הרמב"ם ביד החזקה ובספר המצוות

הרמב"ם בהלכות קריאת שמע, פרק א, פסק כבן זומא, וציין כי מצווה להזכיר יציאת מצרים ביום ובלילה:

ומה הוא קורא שלשה פרשיות אלו הן: שמע והיה אם שמוע... ואחר כך פרשת ציצית, שגם היא יש בה צווי זכירת כל המצוות. אף על פי שאין מצות ציצית נוהגת בלילה, קוראין אותה בלילה, מפני שיש בה זכרון יציאת מצרים, ומצוה להזכיר יציאת מצרים ביום ובלילה, שנאמר: "למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך".

ניסוחו של הרמב"ם, המסתמך על לשון הפסוק, מורה כי אזכרת יציאת מצרים היא מצווה דאורייתא. כך עולה מדעת בן זומא, וכן מבואר עוד שם בסוגיה בדף כא, א: "אמר רב יהודה: ספק קרא קריאת שמע ספק לא קרא - אינו חוזר וקורא; ספק אמר 'אמת ויציב' ספק לא אמר - חוזר ואומר. 'אמת ויציב'. מאי טעמא? קריאת שמע דרבנן, 'אמת ויציב' דאורייתא".² אלא שלמרות דבריו ביד החזקה, לא מנה הרמב"ם בסהמ"צ את מצוות הזכירה שבכל יום, אלא רק את המצווה לספר ביציאת מצרים בליל ט"ו בניסן, כמו שכתב במצוות עשה קנז:

שזונו לספר ביציאת מצרים בליל חמשה עשר בניסן... וכל מה שיוסיף במאמר, ויאריך הדברים בהגדלת מה שעשה לנו השם... יהיה יותר טוב. כמו שאמרו: כל המאריך לספר ביציאת מצרים הרי זה משובח. והכתוב שבא על הצווי הזה הוא אמרו יתברך: "והגדת לבנך ביום ההוא"... אף על פי שאינו שואלך. אין לי אלא בזמן שיש לו בן, בינו לבין עצמו, בינו לבין אחרים מניין? תלמוד לומר: "ויאמר משה אל העם זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים".

מפרשי הרמב"ם טרחו ליישב מדוע מנה רק המצווה בליל פסח ולא גם בשאר ימות השנה. הגר"י אברמסקי בספרו "חזון יחזקאל" על התוספתא (ברכות פ"א, חידושים,

1 ראה לקמן הע' 4 שהרשב"א מפרש הסוגיה כפשוטה, וראה עוד הע' 5.

2 ראה עוד ברכות דף יד, ב: והא בעי לאדכורי יציאת מצרים וכו'.

אות יב) הסביר, שכיוון שהלכה כבן זומא, אין זו מצווה הנוהגת לדורות, ועל כן לא הכניסה הרמב"ם לספר המצוות, כמו שביאר הרמב"ם בשורש שלישי. אלא שאין זה ברור כלל שמצווה מעין זו תיקרא מצווה שאינה נוהגת לדורות. לא מצאנו הגדרה זו אלא במצוות שנהגו במצרים או בדור המדבר בלבד, אך לא במצוות שנהגו גם בכניסתנו לארץ.³ יתירה מזו כתב הרשב"א בחידושי אגדות למסכת ברכות שם, שבן זומא כלל לא בא להוציא מחלות המצווה בימות המשיח. אלא שלדעתו המצווה הינה זיכרון אמונת ההשגחה, ואף שבימות המשיח יהיה שינוי מסוים באופי קיום המצווה שתתקיים בזיכרון חסדי ה' בגאולה האחרונה, אך מכל מקום אין זה שינוי בגדר המצווה ובוודאי אין זה נחשב ביטול המצווה:

ואם תטעון עלי מביטול קריאת שמע, ר"ל יציאת מצרים, שהיא מצוה ממצוות התורה. דע שאין הכוונה בקריאת שמע רק שנוכח בפה הנסים שעשה לנו ה' יתברך כשהוציאנו מארץ מצרים... ועם הזכירה נקבע בנפשותינו, שהוא המשגיח והיכול... ואחר היות התכלית בזכירת הפה מיציאת מצרים מהטענה הזאת, הנה גם התכלית הזו שמור, בהזכירנו קיבוץ עם ממושך וממורט בעמים הנוראים, מהארצות הרחוקות מצפון ומים, ותהיה הכוונה היא יותר חזקה... אם כן אין מצוה מתבטלת בזה כלל.⁴

כך כתב גם ר' איסר זלמן מלצר, מדעתו הרחבה, בחידושי "אבן האזל" על הרמב"ם בהל' קריאת שמע שם, ודחה בזה את דברי הרב אברמסקי הנ"ל.⁵

ידועים גם דברי הגר"ח, בחידושים מפי השמועה, בהגדרת ההבדל בין זכירת יציאת מצרים שבכל יום לבין מצוות סיפור יציאת מצרים בליל פסח.⁶ לדבריו ישנם שלושה מאפיינים שונים המייחדים את המצווה בליל פסח: א. לספר בדרך שאלה ותשובה ב. להתחיל בגנות ולסיים בשבח ג. לספר טעמי המצוות. אלא שהמובא בשמו עוסק

3 ראה בספר "מנחה חדשה", חיבור על מצוות התורה לר' יוסף פאפרש מבראדי, מצווה כא, ברוקלין נ.י, עמ' 88-89.

4 ניכרים דברי אמת, אף כי יצאו להגן מפני טענות הנצרות באותה תקופה, כפי שכתב בתחילת דבריו (ראה בהקדמת מהדו' מוסה"ק, עמ' כז).

5 לשונו: "וידידי הגר"י אברמסקי... אבל באמת אין הפירוש כן, דמהיכי תיתי נאמר שהנביא בא לבטל מצוה, אלא דיסוד ענין זכירת יצ"מ הוא יסוד אמונת ההשגחה, וא"כ לימות המשיח תכלול המצווה על כל הגאולות והיא מצוה אחת... מכלל מצוות עשה דיציאת מצרים".

6 חידושי הש"ס מפי השמועה למסכת פסחים דף קטז, א, ראה גם ר' אריה פומרנצ'יק, מתלמידיו הקרובים של הגר"ח, בספרו "עמק ברכה" עמ' עו-עז.

רק בהגדרת ההבדל ולא במקורו ושורשו. כמו כן לא נמסר שם מדוע לא תהא האזכרה שבכל יום מצווה מכל מקום?⁷

עוד יש ליישב בהתאם ללשון התורה: "שָׁבַעַת יָמִים תֹּאכַל עֲלִיו מִצוֹת לֶחֶם עֲנִי... לְמַעַן תִּזְכֹּר אֶת יוֹם צֵאתְךָ מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם כָּל יְמֵי חַיֶּיךָ". הזכירה מופיעה כנימוק למצוות אכילת מצות שבעת ימים, ולא כגוף המצווה. לפיכך נראים מאוד דברי רבי יחזקאל לנדא בחידושו "ציון לנפש חיה" על מסכת ברכות שם, שהרמב"ם לא מנה את המצווה היומיומית, מפני שאין למנות טעם מצווה כמצווה. כעין זה כתב גם הגרא"ז מלצר בחידושי "אבן האזל" על הרמב"ם בהלכות קריאת שמע שם. נראה שבאו לומר, שניסוח התורה שלא נקטה לשון ציווי "זכור" אלא "למען תזכור" מורה שאין כאן מצווה עצמאית אלא פועל יוצא של מצווה אחרת. ניסח זאת בבהירות הגאון ר' יצחק שמעלקיס בשו"ת בית יצחק סי' יב:

נראה לי דהרמב"ם הוכיח מלשון הקרא דכתיב "למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך", ולא כתיב בלשון עשה "זכור" כמו דכתיב "זכור את היום הזה"... ועל כן הוכיח דכונת הקרא "למען תזכור" היינו שבעת קריאת שמע יזכור גם כן היום הזה. ולא הוי מצווה בפני עצמה רק מצווה המסתעפת, דבעת שיעשה חיוב אחר יזכור גם כן זאת.

לא זו בלבד שזוהי אינה מצווה עצמאית אלא סניף של מצווה אחרת, אלא מוסיף הגאון מדווינסק בחידושי "אור שמח" על הלכות קריאת שמע א, ג שזכירת יציאת מצרים בכל יום אף אינה מצווה חיובית כל עיקר, אלא היא רק גילוי רצון ה' ואינו ממש מצווה דאורייתא אלא כעין דאורייתא:

עיקר מצוות יצי"מ להזכיר מקרא ד"למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים", פשטא דקרא מיירי בחודש האביב, ועשית פסח, ולא תאכל עליו חמץ... דלמען תזכור היינו ע"י מצות תפילין וימים טובים, שבהם אנו זוכרים יציאת מצרים, ולכך לא כתיב בלשון צווי. והא דקרי לה הגמרא דאורייתא, היינו דיש תקנות חכמים... שהם להפקת רצון הבורא, אף כי לא הטיל ולא הכביד בתורת חובה... ומפני זה צוה בפסח ובשאר מצוות למען תזכור... תקנו אבותינו לזכור בפה מלא יצי"מ בכל יום, ולהודות לו על זה, וזהו השלמת רצון הבורא יתברך, לכן מקרי דאורייתא.

7 שמעתי מהגר"א וייס שליט"א, שעיקר השמועה צ"ע. שהרי לא נכתבו הדברים בחידושי הגר"ח על הרמב"ם, ואף נראה שאינם דאורייתא. ויותר נראה שבאו להגדיר מהי עיקרה של מצוות ההגדה, ונפק"מ לכל מי שאין זמנו בידו, כגון חייל בפעילות מבצעית, רופא בחדר מיון, אחות כמשמרת וכדו'.

אם כן מצוות זכירת יציאת מצרים שבכל יום אינה מצווה עצמאית אלא מצווה מסתעפת ממצווה אחרת כניסוחו של ה"בית יצחק", או השלמת רצון ה' כניסוחו של ה"אור שמח". יש מקום לברר עוד את האבחנה שבין הזכירה שבכל יום למצוות ההגדה. אך קודם לכן נקדים מספר בירורים, העולים מהסוגיות בפרק ערבי פסחים ומלשון ההגדה.

ב. בירורים והערות בהגדה ובסוגיות

1. חכמים שהיו מסובים בבני ברק

בפתיחת ההגדה מובא המעשה בחכמים שהיו מסובים בבני ברק כל אותו הלילה, ובסמוך לכך מובאת המשנה במסכת ברכות ודעת ר' אלעזר בן עזריה הפוסק כבן זומא, שיש להזכיר יציאת מצרים בלילות:

עבדים היינו... מצוה עלינו לספר ביציאת מצרים. וכל המרבה לספר ביציאת מצרים הרי זה משבח. מעשה ברבי אליעזר ורבי יהושע ורבי אלעזר בן עזריה ורבי עקיבא ורבי טרפון שהיו מסבין בבני ברק, והיו מספרים ביציאת מצרים כל אותו הלילה... אמר (גרסת רמב"ם: להם) רבי אלעזר בן עזריה: הרי אני כבן שבעים שנה, ולא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות עד שדרשה בן זומא: שנאמר, "למען תזכר את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חייך", "ימי חייך" - הימים, "כל ימי חייך" - הלילות. וחכמים אומרים: "ימי חייך" - העולם הזה, "כל ימי חייך" - להביא לימות המשיח.

מובאה זו אומרת דורשני; שהרי כמבואר לעיל אין לזהות את סיפור יציאת מצרים עם מצוות זכירת יציאת מצרים שבכל לילה. אם כן לאיזה עניין הביאו את המשנה העוסקת במצווה להזכיר יציאת מצרים בכל יום, ומה הראיה מן המשנה לסיפור ביציאת מצרים שבאותו לילה המאיר בבני ברק?! יתירה מזו, נוסח הגדת הרמב"ם הוא: "אמר להם ראב"ע". מנוסח זה משמע שדרשתו של ראב"ע שייכת במישרין לעובדת היותם מספרים ביציאת מצרים באותו לילה. והדבר אינו ברור, שהרי כאמור יש להבחין בין מצוות זכירת יציאת מצרים שבכל יום לבין מצוות המגיד בליל פסח.⁸

⁸ כך הוא גם נוסח המשנה בתלמוד ירושלמי: "אמר להן ראב"ע", וכך גם בהגדת בני תימן. ראה בזה מש"כ מור"י קפאח בחיבורו על היד החזקה בנוסח ההגדה, אות ת, לתמוה על הכנסת משנה זו להגדה, ותיירץ ע"פ נוסח הרמב"ם שגרס "להם", אך לענ"ד זוהי תוספת קושיה ולא תירוץ, וכמו שבאמת הקשה בספר

2. אשר גאלנו וגאל את אבותינו

בסיום ההגדה אנו מברכים: "אשר גאלנו וגאל את אבותינו", כמובא במשנה בפרק ערבי פסחים קטז, ב:

וחותם בגאולה. רבי טרפון אומר אשר גאלנו וגאל את אבותינו ממצרים ולא היה חותם. רבי עקיבא אומר כן ה' אלהינו ואלהי אבותינו יגיענו למועדים ולרגלים אחרים הבאים לקראתנו לשלום, שמחים בבנין עירך וששים בעבודתך, ונאכל שם מן הזבחים ומן הפסחים כו' עד ברוך אתה ה' גאל ישראל.

הנוסח המקדים אותנו לאבותינו שנגאלו בפועל ממצרים תמוה. במיוחד תמוה הדבר לאור העובדה שקודם לכן ניסחה המשנה שם באופן הפוך את חובת ההודאה, והקדימה את אבותינו לנו:

רבן גמליאל היה אומר: כל שלא אמר שלשה דברים אלו בפסח לא יצא ידי חובתו ואלו הן פסח מצה ומרור... בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים, שנאמר: והגדת לבנך ביום ההוא לאמר בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים. לפיכך אנחנו חייבין להודות להלל לשבח לפאר לרומם להדר לברך לעלה ולקלס, למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הניסים האלו; הוציאנו מעבדות לחירות, מיגון לשמחה, ומאבל ליום טוב, ומאפילה לאור גדול, ומשעבוד לגאולה, ונאמר לפניו הללויה.⁹

3. כאילו הוא יצא ממצרים

במשנה הנ"ל הובאה ההלכה: "בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים, שנאמר (שמות יג) 'והגדת לבנך ביום ההוא לאמר בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים'".¹⁰ ובגמרא שם קטז, ב "אמר רבא - צריך שיאמר:

⁹ "מאורי המועדים מבית בריסק", עמ' לא, ועל כן תירץ שם שבכל הלכה ועניין הקשורים ליציאת מצרים יוצא יד"ח סיפור יציאת מצרים.

⁹ כך בגרסה המקובלת בדפוס ווילנא. אך בפיהמ"ש לרמב"ם של מור"י קפאח מהדו' מוסה"ק גרס רק "לנו", ובשנו"ס שם הביא שבכת"י של סבו גרס: "לנו ולאבותינו", ראה שם בהקדמת המהדו' עמ' 14-15 בדבר דיוק גרסה זו. יש לחזק גרסה זו גם ע"פ נוסח הרמב"ם להגדה, שנקט גם כן: "לנו ולאבותינו".

¹⁰ ידוע כי נוסח הרמב"ם בהלכות חו"מ פ"ו ה"ח וכן בנוסח ההגדה הוא "להראות", והכוונה שהאדם צריך לעשות מעשים שיביעו בהבלטה את שמחתו על חרותו. אולם מור"י קפאח בפירושו ליד החזקה, שם אות יח, העיר כי במשניות שבכת"י רבנו הנוסח הוא: "לראות", והסביר כי הרמב"ם קרא את נוסח המשנה:

ואותנו הוציא משם". כך פסק הרמב"ם בהלכות פסח ז, ו וכן הוא בנוסחי ההגדה השונים. זהו בעצם ההסבר להמשך לשון המשנה: "לפיכך אנחנו חייבים להודות לשבח לפאר לרומם להדר לברך לעלה ולקלס למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הניסים האלו". רוצה לומר, לפי שאנחנו עצמנו נגאלנו - לפיכך אנו צריכים להודות.

בדרך מופלאה מפרש זאת מהר"ם חלוואה בסוגיה שם: "דאם לא הוציא, גם אנו היינו משועבדים עכשיו. דאי לא - אין אדם מברך על נס שנעשה לאבותיו, אלא עד בן בנו, כדאיתא בפרק הרואה"¹¹. לדעת מהר"ם חלאווה ברכת ההודאה על נס גאולת מצרים, נכנסת תחת גדרי ההודאה השנויים בפרק תשיעי של מסכת ברכות, ואין אדם מברך על נס שנעשה לאבותיו אלא עד דור שלישי. מה שאנו מברכים על הנס שנעשה לאבותינו במצרים, זהו רק משום שחייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים.

גוף דבריו ביחס לברכה על נס שנעשה לאבותיו עד דור שלישי נתון במחלוקת ראשונים. כך אמנם פסק הרמב"ם בהלכות ברכות (י, ט), אך הרשב"א וריטב"א ועוד ראשונים פסקו שכל יוצאי ירכו של אדם עד סוף כל הדורות מברכים, וכך פסק בשו"ע או"ח ריח, ד: "הרואה מקום שנעשה נס ליחיד, אינו מברך; אבל הוא עצמו מברך שעשה לי נס במקום הזה; וכל יוצאי ירכו גם כן מברכין שעשה נס לאבי במקום הזה".

אך מעבר לכך דבריו לכאורה משוללי כל הבנה. היאך משווה בין הודאה על נס פרטי לבין הודאה נס כללי ישראלי, שכולנו מברכין עד סוף כל הדורות, כמפורש במשנה במסכת ברכות דף נד, א: "הרואה מקום שנעשו בו נסים לישראל אומר

¹¹ "לראות את עצמו". לענ"ד אין בזה הכרח. שהרי אף אם הנוסח וקריאתו היא כמורגל, מ"מ זהו פירושו, כעולה מן המשנה וכלל מצוות ליל הסדר.

¹¹ רבי משה חלאווה למד אצל הרשב"א הר"ן ור' פרץ מברצלונה, וכתב חידושים על כל הש"ס, אך לידינו הגיע רק פירושו למס' פסחים.

ברוך שעשה נסים לאבותינו במקום הזה", וכיוצ"ב אנו מודים על גאולות אחרות כחנוכה ופורים. וכבר תמהו בזה מאוד באחרונים, והניחוהו בתימה רבתי.¹²

4. ברכה על ההגדה

רבים הקשו מדוע אין מברכים על מצוות המגיד ככל שאר המצוות.¹³ הרא"ש בתשובה, כלל כד, סימן ב, הסביר:

הרבה דברים צוה הקדוש ברוך הוא לעשות זכר ליציאת מצרים, ואין אנו מברכין עליהן; כגון הפרשת בכורות וכל המועדים. שאין צריך להזכיר בהפרשת בכורות שאנו עושין אותו זכר ליציאת מצרים, אלא שצוה הקדוש ברוך הוא לעשות המעשה, ומתוך כך אנו זוכרין יציאת מצרים. ולא דוקא הגדה בפה, אלא אם ישאל מפרשין לו.

דברי הרא"ש אינם מחוורים. מפשט דבריו עולה שסיפור ההגדה אינו עצם המצווה, אלא רק אמצעי לקיום מצוות זיכרון יציאת מצרים, כמו עוד מצוות, האמורות להוות אמצעי ועזר לזכירת יציאת מצרים. אך הסבר זה אינו ברור, שהרי סוף סוף אנו מברכים על שאר מצוות שעניינן זכר ליציאת מצרים כגון מצה, תפילין וכדו'. מלבד זאת פשט לשון התורה "והגדת לבנך" מורה, שההגדה הינה עצם המצווה, ואין עניינה רק בתוצאה של הזיכרון. גם אם נקבל את הנחתו של הרא"ש, יש לברר, מדוע באמת לא נברך על עצם הזיכרון?!

5. הסבה בארבע כוסות

ישנה מצווה להסב בליל פסח דרך חרות, וכלשון המשנה בתחילת פרק ערבי פסחים דף צט, ב: "אפילו עני שבישראל לא יאכל עד שיסב". בגמ' שם דף קח, ב אמרו כי באכילת מצה צריך הסיבה. ביחס לשתיית יין נאמרו משמו של רב נחמן שני מאמרים סותרים; יש שאמרו בשמו כי צריך הסיבה, ויש שאמרו כי אין צריך הסיבה.

12 כך הקשה הרב גבריאל ציננר המהדיר לפירוש מהרמ"ח בפירושו "נטעי גבריאל" שם הע' כא, וכן הוקשה לגרע"י זצ"ל עוד בצעירותו בהגדת "חזון עובדיה", ירושלים תשל"ט, עמ' רנד, ולשונו: "אכן נוראות נפלאתי על רבינו המהר"ם חלואה, שהרי כל זה בנס של אדם יחיד... וצ"ע".

13 דעת שבלי הלקט, סי' ריח, שאכן יש צורך מעיקר הדין לברך על ההגדה, אלא שברכת אשר גאלנו היא ברכת הגדה.

הגמ' יישיבה שאין כאן סתירה; שמועה אחת עסקה בכוסות ראשונים והאחרת בכוסות אחרונים, וביארה זאת הגמ' בשני אופנים:

אמרי לה להאי גיסא: תרי כסי קמאי בעו הסיבה, דהשתא הוא דקא מתחלא לה חירות. תרי כסי בתראי לא בעו הסיבה: מאי דהוה הוה! ואמרי לה להאי גיסא: אדרבה תרי כסי בתראי בעו הסיבה: ההיא שעתא דקא הויה חירות. תרי כסי קמאי לא בעו הסיבה, דאכתי עבדים היינו קאמר! השתא דאיתמר הכי ואיתמר הכי - אידי ואידי בעו הסיבה.

לדעה ראשונה דווקא בכוסות ראשונים יש להסב, כיוון שעכשיו ממש בשעת הקידוש ואמירת המגיד מתרחשת היציאה לחרות. אך לדעה שניה אדרבא, דווקא בכוסות אחרונים אנו לאחר היציאה לחרות, או אז אנו מודים באמירת ההלל על חרותנו, ואז יש להסב. זהו הסבר המילולי של הגמ'. אך העומד וקורא, רואה ומשתומם. וכי אנו עומדים עתה במצרים? מה שייך כאן המו"מ המיוחד הזה?! קודם שנשיב על השאלות הנ"ל, נפנה לברר את גדרו של ההלל בליל פסח. בירור זה בס"ד יפתח צוהר לביאור הקשיים שהעלינו.

ג. ההלל בליל ט"ו בניסן

1. אמירת ההלל בהגדה של פסח

בהלכות חנוכה ג, ו כתב הרמב"ם שקריאת ההלל במועדים היא מדברי סופרים, והראב"ד השיגו, שיש בקריאת ההלל עשה מדברי קבלה שנאמר (ישעיה ל) "השיר יְהִי לָכֶם כְּלִיל הַתְּקֵדֶשׁ חָג", דהיינו כמו ליל היציאה ממצרים בו אמרו ישראל שירה.¹⁴ ב"מגיד משנה" שם כתב ליישב על פי הגמרא במסכת פסחים קיז, א "הלל זה מי אמרו? נביאים שביניהן תקנו להן לישראל שיהו אומרים אותו על כל פרק ופרק, ועל כל צרה וצרה שלא תבא עליהן, ולכשנגאלין אומרים אותו על גאולתן".

14 כעין שאמרו בערכין דף י, ב שהטעם שאין אומרים הלל בראש חודש מעיקר הדין, הוא משום שלא נאסר והתקדש בעשיית מלאכה, דכתיב: "השיר יְהִי לָכֶם כְּלִיל הַתְּקֵדֶשׁ חָג" - לילה המקודש לחג טעון שירה, ושאין מקודש לחג אין טעון שירה.

אם כן מדברי נביאים לומר ההלל על צרה שנגאלים ממנה, אך אמירתו בימים קבועים היא מדרבנן.¹⁵

אלא שהרב מבריסק, הגרי"ז סולובייצ'יק, בחידושי לרמב"ם שם הקשה, שמלשון הגמרא מבואר שכל סוגי ההלל מתקנת נביאים, שהרי אמרו: "נביאים שביניהן תקנו... שיהו אומרים אותו על כל פרק ופרק, ועל כל צרה וצרה שלא תבוא עליהם לישראל, ולכשנגאלין אומרים אותו על גאולתן". מפירוש רש"י עולה שהפירוש הוא כדלקמן: "כל פרק ופרק" - הכוונה לאמירת הלל ברגלים ומועדים, ו"על כל צרה וצרה" - הכוונה לימים טובים שנגאלנו בהם כגון חנוכה. אם כן אין חילוק בין זה לזה, והכל תקנת נביאים היא!

הגרי"ז יישב עפ"י דברי רב האי גאון, שאין אנו מברכים על ההלל שבהגדה, כיוון "שאינו אנו קורין אותו בתורת קורין אלא בתורת אומר שירה".¹⁶ משמעות דבריו היא שישנם שני סוגי הלל: א. תקנת קריאת הלל במועדים קבועים ב. אמירת שירה בעת הצלה וגאולה ממש. רוצה לומר, הרמב"ם בהלכות חנוכה עוסק בהלל הנקרא במועדים קבועים, בין ברגלים ובין לזיכרון הנס כבחנוכה, ובכל אותם י"ח ימים המנויים שם אכן נקרא ההלל כתקנה דרבנן. אך ישנו סוג נוסף של הלל, כאותו הלל של קרבן פסח, בו עוסק הפסוק בישעיה, והוא הלל של שירה, הנאמר בעת ההצלה, ועליו אין מברכים, כמו שפסק הרמב"ם בפ"ח בהלכות חמץ ומצה. החילוק עמוק ומשמעותי, אך יישומו אינו מובן, שהרי סוף סוף גם ההלל שבהגדה הינו דין קריאה במועד קבוע, ואינו כאותו הלל ששרו בני ישראל בעת גאולתם באותו לילה במצרים, או כיוצ"ב בכל עת ישועה?¹⁷

15 ראה בכס"מ שם שהקשה הן על תפיסת הראב"ד, והן על הסכמתו העקיפה של המ"מ, שהרי שבלשון הרמב"ם דברי סופרים אינם דרבנן בדווקא.

16 דברי רה"ג מובאים בר"ן על הרי"ף בפסחים שם דף כו, ב מדפיו.

17 ראה עוד "הגדה של פסח מבית בריסק", עמ' סה-סו ובהערה שם, שהגרי"ז היה מפקפק על המנהג לברך על ההלל בבית הכנסת, שמא אפשר לצאת בהלל של ההגדה גם ידי שירה וגם ידי חובת אמירה.

2. שיר חדש או שירה חדשה

בסדר ההגדה, לאחר ביאור פסח מצה ומרור, כתוב: "לפיכך אנחנו חייבים להודות... ונאמר לפניו הללויה". זוהי גרסת המשנה כנדפס לפנינו בפסחים קטז, ב וכך גם נוסח הגדת הרמב"ם. אך תוס' בסוגיה שם מעיר שצריך לגרוס: "ונאמר לפניו שירה חדשה הללויה וכו', ונודה לך שיר חדש על גאולתנו", כדברי המכילתא בפרשת בשלח, שכל השירות לשון נקבה, שיש בה מחזוריות ושינוי, חוץ משירה שלעתיד שבלשון זכר, כיוון שתהיה קבועה בלא שינוי.

אך הט"ז באו"ח סוף סי' תעג מעיר שאם כן אזי הנוסח: "ונאמר לפניו שירה חדשה... ונודה לך שיר חדש" אינו מדוקדק, שהרי "ונאמר" הוא לשון עתיד, ומוסב על הגאולה העתידה, אך "שירה" היא לשון נקבה ומוסבת על העבר. הט"ז מציין שבפסקי "המרדכי" של זקנו היה מנוקד "וּנְאָמַר" בסגול ולא "ונאמר" בחולם, ולפיכך יוצדק לשון "שירה" בלשון עבר. גם המג"א ומ"ב שם פסקו שצריך לומר בסגול ובלשון עבר. זהו אמנם חידוד לשוני מבריק, אך פשט המילים אינו נראה שמוסב על העבר, וגם אין בכך ליישב את מנהג העולם, האומרים מחד גיסא "ונאמר" בחולם, ומאידך גיסא "שירה" בלשון נקבה.¹⁸

3. שירת ההלל בליל הסדר

ביאור הדברים בעניין ההלל הוא פשוט אך עמוק ומרתק. דעת רב האי גאון, וכך הסביר הגרי"ז בדעת הרמב"ם, שאת ההלל בליל הסדר אין אנו אומרים כמשבחים על תוכן המועד וכמודים נס שהיה, אלא שרים אותו כמי שיוצאים עכשיו ממש מעבדות לחרות, וזהו שאמר: "שאינו אנו קורין אותו בתורת קורין אלא בתורת אומר שירה".

קריאת ההלל במועדים השונים, בין ברגלים ובין בחנוכה הינה קריאת שבח והודאה הבאה מתוך בחינה והכרה, המתיישבת בתודעתנו עם חלוף הזמן, והיא דין דרבנן. אך שירת ההלל סמוך לנס ולגאולה היא מצוות עשה מדברי קבלה העולה מן הפסוק (ישעיה ל) "השיר יהיה לכם כְּלִיל הַתְּקֵדֶשׁ חָג", ובכל שנה ושנה אנו שרים את

18 בפועל גרסת הגדת הרמב"ם היא: "ונאמר לפניו הללויה" וכך מנהג בני תימן והספרדים, ומנהג קהילות אשכנז כגרסת תוס' "ונאמר לפניו שירה חדשה".

ההלל, ממש כאותה שירה שאמרו ישראל ביציאת מצרים, לא בבחינת עבר אלא בבחינת הווה.¹⁹

לפיכך גרסת תוס' "ונאמר לפניו שירה חדשה" מוסברת בפשטות, בלי פלפול והוראת האחרונים לומר "ונאמר" בסגול, אלא כפי המנהג השגור שמחד גיסא אומרים "ונאמר" בחולם, ומאידך גיסא "שירה" בלשון נקבה. פשר הדבר הוא שאין הלשון "ונאמר" לשון עתיד אלא לשון הווה. רוצה לומר שאנו חוזרים ואומרים שירה זו עתה, כמעוררים וחווים את המשמעות הקיומית הפרטית של אותה גאולה עבורנו.

ד. עניינו ואופיו של ליל הסדר

1. ההלל כיסוד כללי למצוות הלילה

אבחנה פסוקה ומשכנעת זו מבית בריסק, בעקבות דברי רב האי גאון, המגלה אופי שונה להלל בליל הסדר, אינה הסבר פרטי ומקומי למצוות ההלל, אלא תפיסה כללית ומהותית. תפיסה זו שופכת אור יקר על כללו של לילה זה, לאורה יוסברו הקשיים וייפתרו השאלות באופן פשוט ובהיר בע"ה.

2. מצוות המגיד ומצוות זכירת יציאת מצרים

ההלל הנאמר בהגדה בבחינת "שירה" ולא כמצוות "קריאה" מבטא בעצם את מהותה ואופייה של מצוות ההגדה כולה, והבדלה ממצוות זכירת יציאת מצרים. כל השנה אנו מקיימים מצוות הבאות להזכיר את יציאתנו מצרים והמשמעות הרוחנית הנגזרת מכך. כיוצ"ב אנו מזכירים לעצמנו זאת בכל יום ובכל לילה בקריאת שמע וברכותיה, אך כל זה אינו אלא תזכורת וחיזוק ההכרה. אפשר שזו מצווה המסתעפת ממצווה אחרת כניסוחו של ה"בית יצחק", ואפשר שזו אף אינה ממש מצווה אלא השלמת רצון ה' כניסוחו של ה"אור שמח". מאידך גיסא מצוות המגיד אינה תזכורת תודעתית, אלא מצווה שעניינה חוויה קיומית עכשווית, הבאה להטביע רושם עמוק בנפשנו.

¹⁹ ראה כיוצ"ב בספר "הל' יום העצמאות ויום ירושלים", ירושלים תשל"ג, את דברי הגר"ש דבליצקי וצ"ל אודות אמירת ההלל בסמוך למלחמת ששת הימים.

אמנם כדי להגיע אל מצוות המגיד ולקיימה כחוויה עכשווית במלואה, אנו צריכים להזכיר את יציאת מצרים בכל יום, והן בזיכרון מילוי והן במעשי מצוות רבים, על כלל הימים נאמר: "למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים", אך כולם אינם אלא כהכנה, ומכוחם אנו באים אל אותו לילה מיוחד, שרק עליו נאמר: "ויאמר משה אל העם זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים".

3. הברכה על ההגדה ומצוות ההלל

הדבר מסביר גם את העדרה של ברכה על ההגדה. הרא"ש בתשובתו כתב כי סיפור ההגדה אינו עצם המצווה, אלא רק אמצעי לקיום המצווה, שעניינה הזיכרון, וכמו בהרבה מצוות אחרות, המשמשות אמצעי ועזר לזכירת יציאת מצרים, ורבים הקשו על דבריו מלשון הפסוק "והגדת לבנך". מלבד קושי זה קשה עוד מדוע אם כן לא נברך על עצם הזיכרון, אך כבר ענה על כך מהר"ל מפראג בספרו גבורות ה', פרק סב:

ונראה כיוון דעיקר הדבר הוא מחשבת הלב, דצריך להבין מה שאומר ואם לא כן לא הוי מידי, וכיוון שעיקר הוא בלב לא שייך ברכה, אלא במצווה שעיקר שלה היא במעשה.

פירוש דבריו הוא שאין אנו מברכים על מצוות שעניינם כוונת ומחשבת הלב. הברכה היא מיקוד והכוונה נפשית, והדבר נצרך לפני מצווה שעניינה במעשה או אפילו בדיבור גרידא, אך אין בכך צורך במצווה שכל עניינה כוונה ומחשבה. כשם שלא נברך ברכה על מצווה שגופה ברכה כגון ברכת המזון או ברכת התורה. על כל פנים עולה מכך שבאמת אין עניינה של מצוות ההגדה דיבור או מעשה, אלא כלשון מהר"ל "מחשבת הלב". דברי מהר"ל בהסבר דברי הרא"ש מתחזקים מתשובת שו"ת "בשמים ראש" המיוחס לרא"ש, הביאה החיד"א בשו"ת טוב עין סי' יח:²⁰

וראיתי בשו"ת הרא"ש כלל כד שכתב: וז"ל ושאלת למה אין מברכין על ספור ההגדה... עתה נדפס ספר "בשמים ראש" ומיחסים אותו להרא"ש ושאר גדולים. וכתוב שם סימן קצו וז"ל: מה ששאלתני מדוע אין מברכין על סיפור הגדה בליל פסח

20 סקירה נרחבת אודות היחס לספר "בשמים ראש" ראה הרב נריה גוטל, יחסו של הראי"ה קוק לספר בשמים ראש, JSIJ 5 (2006). פוסקים רבים מביאים אותו בהסתייגות, וכפי הנראה יש בספר בהחלט תשובות שהם מהרא"ש, אלא שיש בספר גם תוספות שהמעתיק הכניס מדעתו. עכ"פ בנד"ד התשובה תואמת את דעת הרא"ש, ועברה את כור ההיתוך של החיד"א.

כדרך שמברכין על שאר מצות. לא יעלה על הדעת לברך על הברכות והשבחות, כמו שאין מברכין שציונו לברך ברכת המזון וההגדה כולה קלוסין ושבחות. וברכת אשר גאלנו ברכה גמורה היא שסומכין עליה, אפילו להלל דבעלמא מברכין אשר קדשנו וציונו, לפי שכתובה בין הכתובים לדברי קבלה.

דברים אלו ממש הם כעין שהסביר מהר"ל את דברי הרא"ש בתשובה וכן"ל. אלא שהחיד"א לא הבין כך את תשובת הרא"ש, ועל כן סיים שם: "ונראה שזו התשובה אינה מהרא"ש, לפי שבתשובות הרא"ש כתב בענין אחר". אך לאור הסברנו הכל מבואר ומתואם בפשטות, שגזרה שווה היא; כאופי ההלל שאין מברכין עליו, כך גם אופייה של ההגדה עצמה, שהיא בכחינת שיר ושבח על הגאולה העכשווית.

יתירה מזו כתב החת"ס בדרשה. החת"ס הביא דעת המסבירים כי ברכת "אשר גאלנו", הנאמרת לאחר המגיד, היא הברכה על ההגדה. אלא שהקשה מדוע אם כן אין מברכים ברכה זו קודם ההגדה, ככל ברכות שמברכים עובר לעשייתן? השיב החת"ס שכיוון שכל אדם צריך לראות עצמו כאילו הוא יצא ממצרים, ומתחילה עובדי ע"ז היו אבותינו עד שקרבנו המקום לעבודתו, הרי זה דומה לגר הטובל לגרותו, שמברך רק לאחר הטבילה, שהרי לפני הטבילה אינו יכול לומר "אשר קדשנו במצוותיו וציונו". עומק דבריו הוא כן"ל, שמצוות המגיד נאמרת על ידינו כמי שעכשיו יוצאים ממצרים, וממילא איננו יכולים לברך אלא בצאתנו לכשנגאל ולא קודם לכן.²¹

4. חייב אדם לראות את עצמו

לאור הדברים מבואר ממילא גם נוסח הברכה: "אשר גאלנו וגאל את אבותינו", המקדים אותנו לאבותינו. כל עניין מצוות המגיד הוא "הגדת לבנך ביום ההוא לאמר בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים" (שמות יג, ח) וכן "ואתנו הוציא משם". דהיינו שאנו מצווים לראות את עצמנו כנגאלים בפועל, לא כתזכורת מהעבר אלא כחוויה עכשווית, הבאה להטביע רושם עמוק בנפשנו. כיוון שכך נוסחה הברכה בניסוח המקדים אותנו לאבותינו. כך זה בנוסח הברכה אך מה שאמרה קודם לכן המשנה: לפיכך אנחנו חייבין להודות להלל לשבח לפאר לרומם להדר לברך לעלה

21 דרשות חת"ס, ח"ב, הוצאת פרידמן, תרפ"ט, עמ' 536. בהע' שם כתב המהדיר שהסבר זה לקוח מפנקסו של תלמיד רבינו הרב פישל סופר ז"ל, ששמע מרבו.

ולקלס, למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הניסים האלו" זה הסבר לדין שנכתב כסיפור מה שאירע, ועל כן הוקדמו אבותינו לנו.

כך תוסבר לענ"ד גם הקושיה הגדולה על מהר"ם חלאווה. אמת הדבר שעל נס כלל ישראלי יכול וצריך כל אדם לברך ולהודות עד סוף כל הדורות למה שאירע לאומה הישראלית. אולם משנתנו עוסקת בחיוב הנגזר מכוח הודאה על נס שנעשה לאדם עצמו, שצריך לראות עצמו כאילו הוא עצמו ניצל ומודה על גאולתו ופדות נפשו הנוכחית. בזה צדקו דברי מהר"ם לשיטתו.²²

זהו כפי הנראה גם טיבו של המשא ומתן ביחס להסבה בשתיית היין. אכן כן אנו רואים את עצמנו כחווים את יציאת מצרים בזמן הווה, לדעה ראשונה דווקא בכוסות ראשונים יש להסב, כיוון שעכשיו ממש בשעת הקידוש ואמירת המגיד מתרחשת היציאה לחרות. אך לדעה שניה אדרבא, דווקא בכוסות האחרונים אנו נמצאים לאחר היציאה לחרות, או אז אנו מודים באמירת ההלל על חרותנו, ואז יש להסב.

כאמור רבים מפוסקי אשכנז הורו לברך: "וּנְאָמֵר לַפְּנֵי שִׁירָה חֲדָשָׁה" בלשון עבר, "ונודה לך שיר חדש" (בלשון עתיד). אך מנהג העולם כידוע אינו כן אלא מברכים "ונאמר" שהוא לכאורה לשון עתיד, ומוסב על הגאולה העתידה, אף "שירה" היא לשון נקבה ונחלת העבר. וההסבר הפשוט העמוק והפשוט לכך הוא, שאין "ונאמר" לשון עתיד אלא לשון הווה. רוצה לומר שאנו שרים ומודים עכשיו את השירה, כעין ששרו אבותינו אז ביציאת מצרים.

ה. בסיכום

מדברי רב האי גאון למדנו כי ההלל של ליל הסדר נאמר בבחינת "שירה" ולא כמצוות "קריאה". הסבר זה אינו הסבר מקומי למצוות ההלל, אלא תפיסה כללית השופכת אור יקר על כללו של לילה זה. כל השנה אנו מקיימים מצוות הבאות להזכיר את יציאתנו מצרים והמשמעות הרוחנית הנגזרת מכך, אך כולן אינן אלא כהכנה לאותו לילה, אותו אנו מצווים לחוות כמי שבפועל יוצא ממש ממצרים. לא

22 רוצה לומר שמהר"ם לשיטתו רק עד דור שלישי מברך על נס שנעשה לאבותיו, כי רק עד דור שלישי אמרו שבני בנים כבנים.

כתזכורת תודעתית לאירוע שאירע בעבר, אלא כחוויה קיומית עכשווית, וכמי שמודה על חירותו בה זכה כקניין עולם.